

СЕМИОЛОГИЯ, СЕМИОСФЕРА, СЕМИОЗИС

Александър Феодоров
Институт за литература, БАН

SEMIOLOGY, SEMIOSPHERE, SEMIOSIS

Aleksandar Feodorov
Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

The roots of semiotic thinking go back to the first civilizations of the Fertile Crescent and Ancient Greece. Recent history of concepts such as sign, sign-action and sign systems, seems to be dominated by two traditions: the semiology of Ferdinand de Saussure and the semiotics of Charles Sanders Peirce. In this article we are going to examine Saussure's dyadic model of the linguistic sign, Yuri Lotman's ideas on primary and secondary modeling systems and his concept of semiosphere, as well as Peirce's triadic sign doctrine. Finally, we are going to examine Peirce's understanding of the process of sign-action or semiosis. I argue that through that concept we are able to transcend the boundaries of physics, linguistics and culture.

Key words: *semiotics, semiology, semiosphere, semiosis, sign, Peirce, Lotman, Saussure*

Семиотиката като наука, изучаваща знака и знаковите системи, е млада, но разбирането за значимостта на знака в познавателния процес и културните практики откриваме още в най-ранните цивилизации. Съществуват свидетелства, че три хилядолетия пр. н. е. в Месопотамия хората са изработвали плочки, служещи за предсказания, в които са заложени сложни знакови системи и разбиране за знака като модел за логически разсъждения, позволяващи от определени факти или събития да се изведат конкретни заключения за бъдещи явления (Манети 2010: 13). Развитие на идея за знаковост се открива и в Древна Гърция в медицинските текстове на Хипократ, който за първи път употребява термина στήμειον (семејон – знак, белег) със значението на симптом на заболяване. Семиотични идеи присъстват и в древногръцката философия в трудовете на Платон, Аристотел, стоиците и епику-

рейците, които изработват двоични и троични модели, наблюдавайки и изучавайки както лингвистичните знаци, така и знаците от естествения свят. Идеята за знака като феномен, преодоляващ онтологическата опозиция природа – култура, и знаковостта като процес с фундаментална роля за осъществяването на всеки комуникативен акт се превръща в централна за схоластичната философия на Средновековието, наред със споровете около природата на универсалиите и партикулариите. Темата за знаковите процеси присъства и в трудовете на португалския монах Джон Поансо (1589 – 1644), който изследва разликата между означаване (сигнификация) и представяне (репрезентация). А в края на XVII век в „Опит върху човешкия разум“ Джон Лок прави следната класификация на науките: физика, практика и *семейотике* (Σημεϊωτική). Той предлага създаването на нова дисциплина, тъждествена на логиката, която да изучава природата на знаците, които умът използва, за да познава света и да пренася знания за него. Така Лок става първият мислител, подчертаващ връзката между познание и комуникация (Лок 1825: 550). Въпреки богатата си история, чието задълбочено изследване предлага възможността цялата история на философията да бъде пренаписана от семиотична перспектива (Дийли 2001: XXX), за семиотика като самостоятелна наука можем да говорим едва от края на XIX и началото на XX век.

Две са традициите, които доминират новата история на семиотиката: тази на Чарлс Пърс (1839 – 1914) и познатата като семиология, на Фердинанд дьо Сосюр (1857 – 1913). Публикуването на „Курс по обща лингвистика“ през 1916 г. – труд, който представлява синтез от записки върху лекциите на Сосюр, направени от няколко от студентите му и събрани след смъртта му, поставя началото на семиологията. Основно място в него заема идеята за двоичния модел на лингвистичния знак и опозицията език – реч. За Сосюр елементите на езика са знаци, организирани по определени правила, и следователно езикът в своята цялост е знакова система. Според него тази система е идеална и завършена, докато речта обхваща областта на конкретните ѝ проявления. Семиологията се развива последователно от Пражката школа (Роман Якобсон) и френските структуралисти и постструктуралисти (Клод-Леви Строс, Ролан Барт, Жак Лакан) и прониква в изследователски области като антропология, културология, литературна теория и психоанализа. В теориите на тези учени лингвистичният знак на Сосюр е превърнат в универсален знаков модел.

На разбирането за езика като статична система, която не търпи развитие, ще се противопостави един от основателите на семиотична-

та школа в Тарту, Юрий Лотман (1922 – 1993). Според него не съществува един идеален и универсален език, а множество езици, в чието взаимодействие и динамично развитие е възможно представянето на многообразието на реалността. В изследванията си Лотман се фокусира не върху отделния знак, а върху знаковите системи. Той разглежда езика като първична моделираща система на реалността, а културата – като производна на езика вторична моделираща система (Лотман 1990: 237). Двете системи според Лотман са неделими и в динамично взаимодействие, т. е. в постоянен процес на обновление и трансформация. Този процес се осъществява в определено семиотично пространство, което Лотман определя с термина *семиосфера*, изхождайки от идеите за *биосфера* и *ноосфера* на съветския натуралист Владимир Вернадски (1863 – 1945). Представата за езика като основната знакова система, която структурира социалния живот, доближава Лотман до семиологичната традиция, но идеята за семиотичен континуум като необходимо условие за извършването на динамични знакови процеси е близка до другата традиция – тази на Чарлс Пърс.

В основата на Пърсовата семиотика стои разбирането за триадичността на знака. За разлика от Сосюровия двоичен модел, знакът според Пърс изразява процес на представяне, който се осъществява в триадично отношение между три елемента: знак, обект и интерпретант. Отношението между означаващо и означаемо в двоичния модел е подобно на това между знак и обект, но Пърс не разглежда знака единствено в означаващата му функция, а изследва и резултата от това отношение, т. е. мисловния ефект (интерпретанта), който знакът поражда у тълкуващия го разум. Знаковата триада се разгръща подобно на логическата функция импликация (заключение от предпоставка – „Ако А, то Б“). Пърс класифицира видовете знаци и начините, по които функционират в знаковия процес, наречен *семиозис*. Според него този процес на знакопораждане е характерен за цялата вселена и е неограничен, като води до непрекъснато усложняване на знаковата система. Пърс открива вътрешна динамика в самия знак. Това, което отличава неговата семиотиката от всички останали семиотични школи, е акцентиранието не върху знака, а върху знаковостта като фундаментално свойство на мисълта.

В настоящия текст изследваме три аспекта от развитието на съвременната семиотика през водещи термини в трудовете на Сосюр, Лотман и Пърс. Необходимостта от това обосноваваме с безценния принос на всеки от тях към ключови въпроси, свързани с отношението между природа, език и култура. Важно място в дискусиата заема идея-

та на Лотман за *семиосфера*, а основният акцент попада върху разбирането на Пърс за *семиозис*. Твърдим, че именно семиозисът, така както го разбира Пърс, е процесът, който обединява измеренията на физическата, езиковата и културната реалност. Концепцията за семиозис е пряко следствие от разбирането на Пърс за триадичната същност на знака и фундаменталната роля на триадичните отношения в света. В неговата семиотична доктрина знакът не е статичен елемент в дадена знакова система, а отношение на представяне, което се разгръща динамично в непрекъснато изменящото се семиотично пространство.

Лингвистичният знак

Както вече споменахме, „Курс по обща лингвистика“ на Сосюр е научно изследване на езика и формалните връзки между изграждащите го елементи. Заглавието подсказва, че обект на изследването е езикът, а семиологията е представена като бъдеща наука, която да изучава живота и природата на знаците в рамките на живота на обществото (Сосюр 1959: 16). От тази идея по-късно някои структуралисти ще изведат твърденията за структуроопределящата роля на езиковия дискурс във формирането и функционирането на обществата. Основните идеи на Сосюр за развитието на семиотичната мисъл са опозицията език – реч и двоичният модел на езиковия знак.

Езикът според Сосюр представлява система от знаци, които изразяват идеи или представи, и по своята структура е сравним с други знакови системи (например числови или писмени). В опозицията език – реч той определя езика като идеална и универсална система, която е в основата на всички естествени езици. На нея е противопоставена речта, която представлява конкретните прояви на обмяна на езикови съобщения при всеки отделен акт на комуникация. Той се интересува от синхронното изучаване на езика, т. е. от непроменящото се състояние на тази себедостатъчна организация в определен етап от развитието ѝ. Между елементите в тази знакова система присъстват два основни вида отношения: синтагматични – отношения на последователност, които съществуват във времето; и парадигматични – асоциативни отношения между елементи, обединени от общи признаци, които съществуват извън времето. Сосюр не отрича, че се извършват процеси на трансформация във всяка знакова система, но не те представляват интерес в изучаването на вътрешните ѝ зависимости. Отделните езикови явления в конкретното речево общуване са по-подходящо поле за тестване на научни хипотези относно начините за развитие и промяна. Представата на Сосюр за езика можем да сравним с Платоновия

свят на идеите, който е надсетивен и неподлежащ на промяна. Както при Платон феномените, които наблюдаваме, са само несъвършени копия на идеалните форми, така и проявленията на езика в речта са копия на идеалната система. Езикът в разбирането на Сосюр е формална структура, чието изследване не я разглежда като част от еволюционен процес.

Роман Якобсон също споделя разбирането за дихотомията език – реч, но свежда отношението между абстрактното и конкретното в една обща система. По-късно Ролан Барт ще се отдалечи още повече от първоначалната идея на Сосюр като от основната характеристика на езиковия знак – неговата немотивираност – ще изкаже твърдението, че езикът е универсална знакова система. Барт, обратно на Сосюр, смята, че семиологията е част от лингвистиката: семиологията е обречена да бъде погълната от една *транслингвистика*, в чиято област попадат основните означаващи единици на дискурса, като мита, наратива и други културни явления, доколкото те могат да бъдат изговорени (Барт 1967: 11). В това крайно твърдение двоичният модел на лингвистичния знак се превръща в универсален модел за всяка знакова система.

Знакът според Сосюр е двоично еквивалентно отношение между означаващо и означаемо.

Фигура 1. Лингвистичният знак според Сосюр

Означаващото е акустичен образ, отнасящ се към означаемото, което е концепция (понятие, термин, представа). Основната функция на тази цялост, наречена знак, е да означава. В това разбиране за знака като двоична цялост се разглежда отношението между два компонента, като връзката им с извънезиковия свят остава на заден план. Както посочва Дийли, Сосюровият модел на лингвистичния знак следва ли-

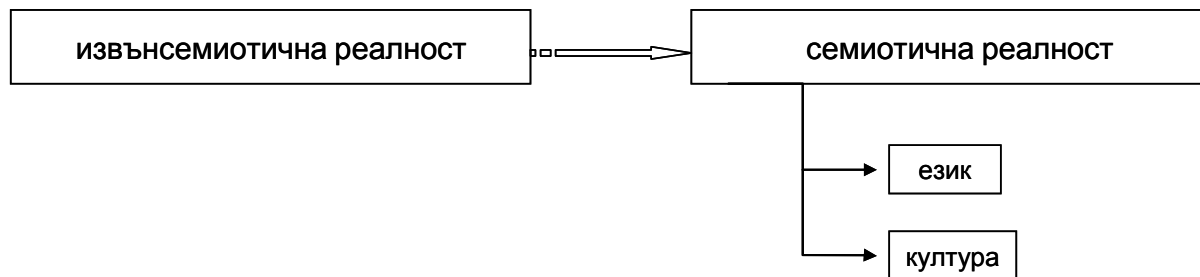
нията на модерната философия и разбирането, според което „човешката мисъл има достъп единствено до собствените си творения“ (Дийли 2001: 670). Последователите на Сосюр, които настояват за универсално приложение на този модел, „преодоляват“ този недостатък, като размиват терминологичната граница между знак и означаващо. Така знакът се превръща във вид асоцииране на предмета и значението му, но процесът на взаимодействие между езиковия и извънезиковия свят остава нерешен проблем.

Основните идеи в семиологията се обединяват около разбирането за езика като идеална знакова система. Езикът има фундаментално значение и за една от водещите семиотични школи от втората половина на XX век – тази в Тарту, Естония. Но наред с него и културата в нейната цялост и многообразие е превърната в основен обект на изследване. В тази традиция езикът се разглежда като първична моделираща система на реалността, а културата – като вторична моделираща система, основана върху езика, като отношението между тях е винаги динамично.

Семиосфера и граници на проникване

От особена важност за настоящото изследване е приносът на семиотичната школа в Тарту за утвърждаване на разбирането за динамичното развитие на знаковите системи. Основно място в дискусиите на нейните представители заема възгледът, че в своята съвкупност културните явления се явяват вторична моделираща система на естествения свят. Юрий Лотман определя термина *моделираща система* като структура от елементи и правила за тяхното комбиниране, която представлява аналог на цялата сфера на предмета на изследване (Лотман: в Лусид 1997: 7). За него езикът е такава първична моделираща система, но за разлика от семиологичната традиция той изказва съмнения, че езикът може да бъде само един, както и да служи за универсален модел на всяка знакова система. Освен това за Лотман е от особен интерес как чрез знаковите системи можем да познаваме и да представяме света. Той не ограничава изследванията си единствено до вътрешните зависимости в дадена система, а описва и механизмите на взаимодействие между езиковото и извънезиковото пространство. С други думи, основният проблем, който стои пред всяко семиотично изследване, би трябвало да се отнася не до дихотомията език – реч и отношението между съдържанието и изказа вътре в тази система, а до „противопоставянето на езика с неговите съдържание и изказ на из-

вънезиковия свят“ (Лотман 1998: 5). Това кара Лотман да говори за две реалности: извънсемиотична и семиотична (или езикова).

Фигура 2. Двете реалности според Лотман

Съществуването на две реалности предполага необходимостта от повече от един език за отразяването на извънсемиотичното пространство в неговата динамика. Според Лотман един идеален език не е достатъчен за представянето на тази реалност, а е необходимо да приемем, че съществува съвкупност от езици, организирани в йерархични структури, които непрекъснато взаимодействат помежду си. Лотман смята, че е възможно езикът да бъде изучаван като изолирана функционираща система, но в системата на културата той „въоръжава колектива с *презумпция за комуникабилност*“ (Лотман 1990: 261). Така естественият език е определен като първична моделираща система на реалността, т. е. като основа за всички останали човешки знакови системи, като мита, религията, научния дискурс. Те от своя страна се разглеждат като суперструктури, наложени „върху“ езика. Но в този възглед се крие риск да изведем твърдението, че културата, като вторична моделираща система, може да се разглежда не като семиотична, а само като семантична система. Това би означавало, че тя е лишена от собствена вътрешна организация (граматика) и че структурата ѝ изцяло зависи от езика, върху който е основана. Напротив, за Лотман не съществува език, който да не е потопен в определен културен контекст, и същевременно – култура, в чието ядро да не се намира структура като езика. Според него в културата съществуват множество системи, организирани в йерархични структури. Тя не трябва да се отъждествява със сбора от всички нейни текстове, а да се смята за механизъм, който реализира себе си, като създава съвкупност от текстове (Лотман 1990: 245). Още повече не съществуват неизменящи се семиотични структури, защото границата както между отделните знакови системи, така и между тях и извънзнаковия свят е пропусклива и именно трансформацията на външното във вътрешно се превръща в

могъщ агент на развитието на системата. Лотман разглежда всяка културна област като знакова система, а взаимодействието между отделните системи е възможно само в определено семиотично пространство, което той означава с термина *семиосфера*.

В „За семиосферата“ – текст, публикуван за първи път през 1984 г., Лотман изказва твърдението, че съвременните семиотични традиции се основават върху разбирането за знака като прост неделим елемент, от което следва, че всички семиотични явления представляват последователност от знаци. Втората важна забележка, която той прави, е, че установените традиции в семиотиката разглеждат единичния комуникативен акт като модел за всеки семиотичен акт. Лотман отхвърля възприетата теза, че частният случай на обмен на езикови знаци може да послужи за универсален семиотичен модел. Ако възприемем тази позиция, ще се окаже, че семиотиката може да се мисли като прилагане на лингвистични модели върху области на познанието, които не попадат в традиционния ѝ обхват (Лотман 2005: 205). Също така според него, дори знакът да не се разглежда като неделим, съществува рискът да установим определено правило в научното мислене дадено комплексно явление да се сведе до сумата от простите му съставни части. Лотман отрича съществуването на ясни и функционално моносемантични системи, които са изолирани една от друга, и смята, че всички те функционират единствено потопени в семиотични модели, които заедно образуват йерархична структура (Лотман 2005: 206). Именно този континуум Лотман нарича семиосфера, като се позовава на идеята на съветския натуралист Владимир Вернадски за биосфера и ноосфера. Вернадски определя биосферата като пространството, изпълнено с жива материя, която е съставена от всички живи организми. Подобно твърдение предполага, че във фокуса на изследователя ще попадне атомичният факт, т. е. отделният организъм, в който е представена и самата биосфера. Но изглежда, е точно обратното, защото живата материя е органична цялост и именно тази цялост, а не отделният организъм е от първостепенна важност. Ноосферата (от гръцки νοῦς, разум) представлява етап в развитието на биосферата, който Вернадски свързва с човешката рационална дейтелност. Историята на научната мисъл, на изкуствата и културата изобщо съвпада със зараждането на тази нова сила в биосферата.

Лотман подчертава, че терминът *семиосфера* има абстрактен характер и не е тъждествен на ноосферата. Той разглежда семиотичния континуум като единен организъм, а не като прост механичен сбор от разделени един от друг елементи. Така от първостепенна важност е да

изследваме не отделния знак, а системата, в която той се осъществява (Лотман 2005: 208). Семиосферата е *sine qua non* за осъществяване на знакови процеси; извън нея самият семиозис не може да съществува. Всеки знак и всяка знакова система са потопени в непрекъснатото семиотично пространство, в което влизат в динамични взаимодействия. Две са основните свойства на семиосферата, които позволяват това взаимодействие: граница и нееднородност.

Както в математиката границата представлява множество от точки, които принадлежат едновременно на вътрешното и външното пространство, така и семиотичната граница представлява сбора от двуезични преводни „филтри“. Като преминава през тях текстът е преведен на друг език (или езици), разположен *извън* дадена семиосфера. (Лотман 2005: 209)

За семиотичното пространство границата изпълнява важната структурираща роля на двуезичен механизъм, който превежда външната информация на вътрешния за дадена система език и обратно. Тази филтрираща функция е единственият начин за осъществяване на комуникация с извънсемиотичната реалност и с други семиотични системи. Реалността се превръща в обект на познание и съответно в генератор на значения единствено благодарение на опосредстващата функция на границата. Лотман сравнява семиотичната граница с клетъчната мембрана или биосферата: това е обгръщаш слой, който ограничава произволното проникване, отсява информацията и преобразува външното във вътрешно (Лотман 2005: 210).

Разсъждавайки върху необходимостта от съществуване на граница за осъществяването на знакови процеси в континуума, Лотман стига до извода, че семиосферата конструира относителната си вътрешна организация и едновременно с това една хаотична външна сфера. Противопоставянето закономерност – незакономерност осигурява осъществяването на динамична комуникация между взаимопроникващи се семиотични светове. Ето защо, видяна отвътре, дадена култура може да изглежда като несемиотичен свят, който от перспективата на външен наблюдател може да се възприеме като семиотична периферия (Лотман 2005: 213). Подобно явление откриваме например в античната опозиция между цивилизация и варвари, която се оказва устойчива форма в структурирането на обществените представи и до днес. Но пък това доказва, че границата има изменчива позиция и нестабилни точки на проникване.

Втората основна характеристика на семиосферата е нейната нееднородност.

Структурната хетерогенност на семиотичното пространство създава резерви на динамични процеси и представлява един от механизмите за създаването на нова информация вътре в семиосферата. (Лотман 2005: 214)

Лотман смята, че разделянето на ядро и периферия е закон на вътрешната организация на семиосферата. Това разделяне се изразява във формирането на метаструктури (например граматика или комплексна структура от правила) в ядрото, които увеличават нивото на закономерност и по този начин забавят развитието на системата. Но едновременно с това елементите от периферията влизат в спонтанни и неочаквани комбинации поради слабата си организация. Ефектите от тези „сблъсъци“ са способни да рефлектират върху организацията в ядрото и да променят метаструктурите.

Семиотичното пространство е пълно със свободно летящи отломки от различни структури, които обаче устойчиво пазят в себе си спомена за цялото и попаднали в чуждо пространство, могат бурно да реставрират това цяло. Сблъсквайки се в семиосферата, семиотичните системи проявяват способността си да оцеляват и да се трансформират, и като Протей, променяйки се, остават същите, така че да се говори за пълното изчезване на нещо в това пространство е доста непредпазливо. (Лотман 1998: 128)

У Лотман откриваме еволюционистко разбиране за развитието на семиотичните системи: тенденцията към промяна, с оглед на динамично изменящата се среда, в която се намират; и тенденцията да запазват устойчиви форми, които никога не изчезват напълно. Самите изменения не се осъществяват с една и съща скорост, а са както постепенни, така и взривни. Според Лотман имаме основание да смятаме, че взривът и постепенното развитие могат да действат диахронно и синхронно. Функционалната им разлика е, че взривните процеси всеждат новото, докато постепенните осигуряват приемственост.

С изследванията си Лотман допринася за промяна в разбирането на езиковата знакова система като идеална и завършена. Той разглежда семиотичните системи като динамично развиващи се под въздействието на външни и вътрешни за тях напрежения. Същевременно разбирането му за езика като модел на реалността предполага и съзнание за епистемологическия характер на семиотиката. Докато семиологичната традиция изследва природата на знаците в рамките на социалния живот, у Лотман откриваме разбиране за семиозиса като познавателен процес: езикът граничи едновременно с извънсемиотичната реалност

и със социалните суперструктури и като всеки граничен механизъм изпълнява ролята на преводен филтър.

Терминът *семиозис* е употребен за първи път от Чарлс Пърс, като за него това е непрекъснат процес на знакообразуване. С този термин той означава процеса на натрупване на значения, който е насочен към нарастване на информацията в дадена семиотична система и усложняването на структурата ѝ. Пърс смята, че семиозисът не присъства само в човешката езикова и културна дейност, а е присъщ на всички процеси в света, които можем да определим като рационални. Той се осъществява в триадични отношения между знак, обект и интерпретант. Такова разбиране за семиозиса предполага необходимостта от знаков модел, който се различава от Сосюровото отношение означаващо – означаемо.

Триадичният модел на знака

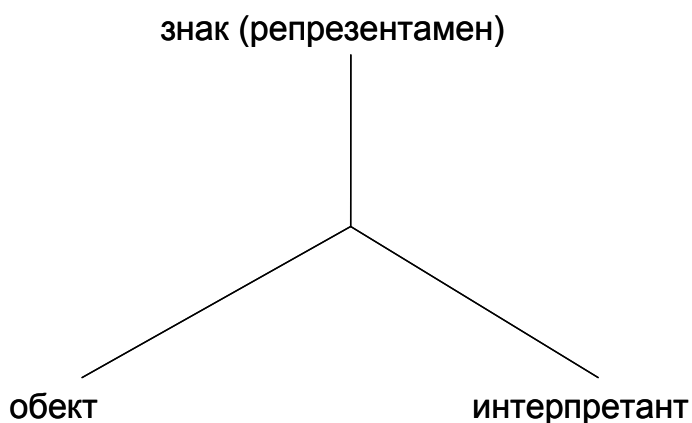
Според Пърс всяка мисъл е форма на интерпретиране на знаци (EP 2: 4)¹. Най-общо това е процесът, който той нарича семиозис. Пърсовата семиотика разглежда знаковите процеси като динамични и разширява областта на това, което можем да наречем мислене, като не слага знак за равенство между мисъл и езиково моделиране. Мисленето е фундаментален процес, който адаптира живите организми към динамиката на заобикалящата ги среда. Езикът, от друга страна, е само един, макар и изключително комплексен, тип семиозис, характерен единствено за човека. За да разберем какво означава всичко това, е необходимо да започнем с едно общо представяне на неговата семиотична доктрина.

Знак е всяко нещо, което се отнася към второ, неговия обект, във връзка с качество, по такъв начин, че поражда трето нещо, неговия интерпретант, свързан със същия обект. (CP 2.92) [Превод според Андрей Ташев, 2013]

Това определение следва средновековната формулировка на св. Августин *aliquid stat pro aliquo* или „нещо стои вместо нещо друго“, но добавя трети елемент в отношението на едното към другото и това е

¹ При цитирането на двутомното издание *The Essential Peirce* използвам съкращението „EP“, а цифрите след него означават съответно тома и страницата. При цитирането на осемтомното издание *The Collected Papers of Charles Sanders Peirce* използвам съкращението „CP“, а цифрите след него означават съответно тома и параграфа. Преводите на цитатите са мои [А. Ф.] с изключение на изрично посочените. [Бел. авт.]

отношението на представяне, т. е. интерпретацията. Знакът посредничи между обект и мисловен ефект (интерпретант), който този обект оказва благодарение на знака върху разума. Това, което различава знаците от физическите обекти, е, че те са фундаментално преходни и изразяват отношения, като по този начин винаги представят даден обект непълно, само в определен негов аспект (Хаузър 2016).

Фигура 3. Знакът според Пърс

Горната фигура представя модел на инстантизирания знак такъв, какъвто би могъл да бъде, ако бяхме способни да го запечатаме в краткото време на активното му съществуване. Необходимо е да направим терминологичното уточнение, че знакът е целостта между трите посочени елемента, а знак (репрезентамен) представлява означаващия елемент. Всеки обект определя означаващия си елемент, като поставя определени ограничителни условия, които трябва да бъдат изпълнени, за да се осъществи успешно означаване. Следователно знакът винаги представя само някои характеристики на обекта. Можем да си представим интерпретанта като допълнителен превод на знака, още една стъпка към по-развито разбиране за неговия обект. На свой ред всеки интерпретант се трансформира в нов знак, който опосредства обект и нов интерпретант, който изпълнява функцията на нов, по-развит знак за обекта. Това следва от вече посочения факт, че никой знак не представя своя обект напълно и следователно не може да изчерпи цялото му значение. Ограничеността на знака да представи даден обект изцяло, означава, че процесът на последващи интерпретации и знакообразуване се характеризира с нарастване и е неограничен. Същевременно в него се наблюдава тенденция към привикване (или „habit-taking tendency“, за да останем верни на Пърс), в която интерпретантите губят част от спонтанността, характерна за тях, и ста-

ват все по-устойчиви и закономерни. Знакът не е просто елемент в непрекъснатия процес на означаване, знакопораждане и знакова интерпретация, а самият той се осъществява като процес. Тук откриваме една от ключовите тези за правилното разбиране на семиотичната доктрина на Пърс: значението не е статичен елемент, а е самото триадично отношение на обект, знак и интерпретант. Това отношение е заредено с вътрешна динамика. Във фокуса на своето разбиране Пърс поставя знака като представящ отношението на нещо предишно към нещо последващо и ефекта, който това отношение предизвиква. Семиозисът е тази непрекъсната поредица от знакови процеси, в която всеки знак поражда следващ. Както отбелязва Хаузър, възможно е да претърпим влиянието на предмет от реалността посредством чисто физическа причинност или механична принуда. Но това е двоично отношение, докато познанието, т. е. превръщането на този предмет в обект на мисловната система, е възможно единствено непряко и е опосредствано от знаци (Хаузър 2016). Семиотичното опосредстване е триадично, т.е. не е предизвикано от механична необходимост, а се стреми към краен резултат, който би могъл да се впише в обобщаващо описание (Хаузър 2016). За знака при Пърс, напълно в духа на едно еволюционистко разбиране, са присъщи както промяната, така и тенденцията към устойчивост и трайност, които той определя като установяване на навик. Моделът на знака при Пърс следва от убеждението му, че значението се осъществява единствено в триада.

Триадичният принцип стои в основата и на класификацията на типовете знаци, която Пърс прави. Най-ранната знакова трихотомия, която той описва, е разделянето на знака по отношение на обекта му. По този признак Пърс разделя знаците на иконични, индекси и символи. Иконичният знак означава своя обект според определена качествена прилика, която съществува между тях (например портретът означава нарисувания човек, защото между тях има прилика). Индексът означава обекта според фактическа връзка между тях: по този начин ветропоказателят е индексален знак за вятъра. За да се осъществи успешно означаване, символът трябва да си послужи с установена практика, навик, социално правило или закон, които го свързват с обекта; т.е. символът има немотивиран характер. Другите две трихотомии от значение за настоящата дискусия представят знака като такъв и знака по отношение на неговия интерпретант. По първия признак знакът се разделя на качествен (Qualisign), единичен (Sinsign) и общ (Legising). Както посочва Младенов, резултатът от тази трихотомия е разбирането, че за знака е необходимо да се въплъщава в отделни обекти, които

притежават различни качества (Младенов 1991: 27). По отношение на интерпретанта знакът може да бъде член (Rheme), пропозиция (Dicent) и аргумент (Argument). Когато интерпретираме даден знак по отношение на качествата, които обектът му може да има, се поражда интерпретант, който определя знака си като Rheme. Това е знак, който не е нито истинен, нито неистинен (например всяка отделна дума, всеки субект или предикат, преди да бъдат обединени в цялост). Тълкуването на даден знак по отношение на фактически особености, които са налични при означаването на обекта, поражда интерпретант, който определя своя знак като Dicent. Това е двоен знак, чиито компоненти могат да влязат в отношение на субект и предикат. В случаите, когато даден знак съсредоточава разбирането ни върху установена практика, правило или закон при означаването на обекта, се поражда интерпретант, който определя своя знак като Argument. Аргументът представя своя обект в неговата характеристика на знак. Резултат от тези три трихотомии е комбинирането им в десет класа знаци.

Пърс работи върху класификацията на знаците или върху картографирането на мисловното пространство до края на живота си. Откритията, които прави в логиката на отношенията и деленията на елементите на знака, го довеждат до заключението, че всъщност има поне десет знакови трихотомии. Ако тяхната независимост бъде доказана – нещо, в което Пърс има съмнения, бихме могли да изведем 59 049 класа знаци (CP 1.291).

Във всяка трихотомия на Пърс откриваме разбиране за триадичността като фундаментално свойство на познавателния акт. Върху тази идея се основават и трите универсални категории, които той предлага и сам смята за най-големия си принос във философията. Според него е необходим нов опис от категории, които са пределно обобщаващи и приложими едновременно към всеки обект на изследване. Пърс смята, че категориите на Аристотел и на Кант не са с възможната пределна степен на обобщеност и представя възгледа си за трите категории: качество, отношение, представяне.

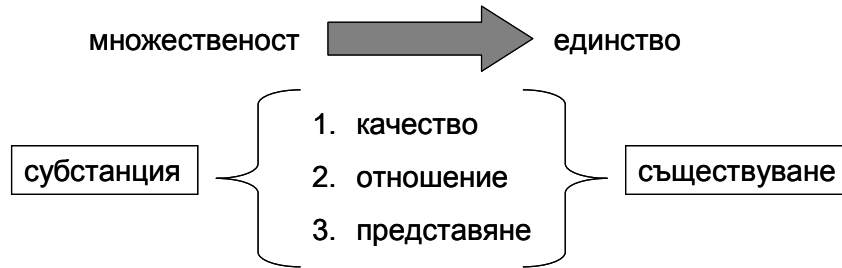
Трите степени на мисълта

Според Пърс основната функция на мисълта е да премине от състояние на неопределеност към състояние на определеност. Това налага необходимостта от методологичен апарат, който позволява множествеността на сетивните възприятия да бъде сведена до единство. Следователно първата стъпка за осъществяването на тази цел е да открием пределно общи понятия, представящи фундаменталните отношения в

реалността, които бихме могли да прилагаме при изследването на всяко явление (EP 1: 247). Именно такива са трите категории на Пърс, които той представя за първи път на 14 май 1867 г. в лекция, изнесена пред Американската академия на науките и изкуствата, а текстът „On a New List of Categories“ [„Върху нов опис от категории“] е публикуван следващата година. Новият опис на Пърс се стреми да коригира недостатъчната универсалност на категориите на Аристотел и Кант, които присъстват, макар и видоизменени, в почти всеки труд по логика. Аристотел назовава 10 категории, извлечени от частите на речта, които представляват всичко, което би могло да бъде субект или предикат в пропозиция (*субстанция, количество, качество, отношение, място, време, положение, състояние, действие, претърпяване*), а Кант извежда в две таблици основните функции на съжденията и категориите на мисълта, чрез които сме способни да разберем каквото и да е в присъщото му многообразие. Категориите на Кант се състоят от четири триади, като третият елемент от всяка триада представлява резултат от обединяването на предишните два елемента: *количество (единство, множество, тоталност), качество (реалност, отрицание, ограничение), релация (инхеренция и субсистенция, каузалност и зависимост, общуване) и модалност (възможност – невъзможност, съществуване – несъществуване, необходимост – случайност)*. В Кантовите категориални триади откриваме съвпадения с две от Аристотеловите категории: качество и отношение. Подобно на Аристотел и Кант Пърс включва в своя опис от три категории качество и отношение, но прибавя и категорията представяне. Необходимостта от категориите се обяснява най-добре от тяхната функция да свеждат множествата от сетивни възприятия до единство, а валидността им се съдържа в невъзможността да се постигне такова единство на нивото на съзнанието без въвеждането им (EP 1: 1).

В „On a New List of Categories“ Пърс назовава категориите качество, отношение и представяне, като същевременно обяснява защо субстанцията и съществуването са универсални концепции, но не могат да изпълняват ролята на категории. Универсалната концепция, пише Пърс, която е най-близо до ума на всеки човек, е за това, което присъства, в най-общ смисъл. Присъствието в този най-общ смисъл Пърс означава със субстанция (EP 1: 1). Насочването на вниманието няма конотативна сила, а е чистата денотативна способност на ума да улови даден обект. Това действие е отделно и предхожда способността към въпросния обект да се прикачи съответен предикат. Преди съотнасянето да е възможно, е необходимо да разпознаем това, което присъства. Но самото присъствие не може да бъде превърнато в пре-

дикат. В този процес копулата, която свързва членовете на пропозицията, означава „е“ или „би могло да бъде“ и тъй като концепцията за съществуване изпълнява единствено свързването на предикат и субект, тя няма съдържание (EP 1: 2). Субстанция и съществуване представляват началото и края на всяка концепция, т.е. означават преминаването от множествеността на сетивните възприятия към единство. Трите универсални категории качество, отношение и представяне показват това преминаване от неопределеност към определеност.

Фигура 4. Категориите на Пърс

Според Пърс концепцията за съществуване е възможна единствено при формирането на пропозиция, а тя винаги е съставена от компонент, който представя субстанция, и такъв, който представя качеството на въпросната субстанция. От това следва, че концепцията за съществуване има за функция придаването на качество върху някаква субстанция. Поради тази причина Пърс смята, че качеството – в най-широк смисъл на думата – е първата категория. Познавайки се на откритията на набиращата популярност през втората половина на XIX век емпирична психология, макар самият той да смята, че фундаменталните философски проблеми не бива да се оставят на тази наука, Пърс заявява, че единственият начин, по който можем да познаваме един обект, е като го сравним с друг (EP 1: 5). Това е значението на категорията отношение. Но всяко отношение между два обекта изисква също така и посредничество между тях, т. е. единият трябва да може да бъде представен от другия по някакъв начин. За да онагледим казаното, нека се позовем на пример, който самият Пърс дава: нека си представим двама души, които говорят различни езици. За да е възможен комуникативен акт между двамата, е необходим трети, който да изпълнява функцията на преводач. Преводачът, който владее и двата езика, е способен да осъществи комуникацията, като представя на единия от двамата това, което другият му казва. Третата категория според Пърс е представяне.

Категориите като три фундаментални отношения Пърс извежда по математически път. Причината, както посочва Де Ваал, е в това, че математиката е насочена към всеки мисловен обект, независимо от това дали е реален, или не (Де Ваал 2015: 19). Пърс смята, че истинският тест за универсалността на категориите е възможността да се прилагат еднакво както към реални предмети, така и към абстрактни концепти. Причината категориите да са само три, е в това, че докато нито една триада не може да бъде изразена от диади, без да се загуби информация, то отношения между четири, пет или повече елемента могат да бъдат представени като усложняване на триади (EP 1: 251). Пърс дава следния пример: троичното отношение, в което някой (А) дава на друг (В) нещо (С), не може да бъде изразено чрез комбинация от три отделни диади, изразени по следния начин А-В, А-С, В-С, без да се изгуби информация: от такова представяне е възможно да заключим, че А се разделя с С, че В приема С и че А се отнася към В, но не и че А непременно дава С на В (EP 1: 252). Идеята за комбинация според Пърс изисква концепцията за триадичност, защото, като се следва примера, е необходимо между въпросните три диади не само да съществува съвпадение, но да бъдат свързани в един общ факт (EP 1: 252). Това е така, защото едно явление не е прост механичен сбор от отделни и независими елементи, а органично цяло, в което те влизат в отношение помежду си.

Пърс не престава да търси нови доказателства за фундаменталността на троичните отношения и да развива идеята си за трите категории. Една от важните промени, които той прави, е замяната на термините качество, отношение и представяне с далеч по-общите Първичност, Вторичност и Третичност. Първичността се отнася до чистите качества такива, каквито са без отношение към нещо друго. Вторичността представлява чистите индивидуалности, или това, което Пърс нарича *hic et nunc* („тук и сега“), следвайки средновековния мислител Дънс Скот (ок. 1266 – 1308). Третичността означава представяне, т. е. опосредстване между нещо първо и нещо второ. Триадичният модел на знака е пряко следствие от трикатегориалната система на Пърс.

Знакът е една Първичност, която стои в триадично отношение с една Вторичност, наричана негов обект, така че да е в състояние да определя една Третичност, наречена негов интерпретант, и да създава същите триадични отношения към един следващ обект от друга триада. (Младенов 1991: 26)

Необходимо е да допуснем идеята за реалността на Третичността, защото иначе не бихме могли да имаме разбиране за обобщеност, закон или разум. Мисленето е целенасочен процес на натрупване на ново познание. За да познаем чистите качества, те трябва да са изпълнени *hic et nunc* и абстрахирани, за да могат да бъдат сравнени и включени в нов триадичен познавателен акт. Този стремеж към телеологичност Пърс наблюдава в цялата вселена, а не единствено у човека. Както посочва Маунс, прилагането на термини като „значение“ и „цел“ се смята от мнозина за проява на антропоморфизъм (Маунс 1997: 23). Но Пърс е на друго мнение, защото всичко, което можем да определим като човешко, има своята основа в това, което най-общо наричаме природа. Следователно термини като „значение“ и „цел“ присъстват в реалността, а не са присъщи единствено на човешкия ум, и източникът им е в природата, в която също съществуват процеси, близки до тези в културата (Маунс 1997: 23). Тези близки по същността си процеси са триадични и като такива са проявления на семиозис. Това е самото мислене, което според Пърс е възможно единствено в знаци, а що се отнася до човека, то е предимно езиково (CP 5.421). В този смисъл изучаването на знаковите процеси изобщо и езика в частност не е нищо друго освен изследване на отношението между разум и реалност.

Семиозис и мислене

За Пърс съществува неразривна връзка между философия, логика и семиотика. Философията се основава на представата, че процесите в природата и мисловните процеси са сходни. И както отбелязва Хаузър, самият опит да обясним вселената, предполага, че тя е подредена, защото, ако това не е така, то разумните ни съждения относно нея не биха били възможни (Хаузър 1992: ХХІХ). Смятайки процесите в природата за, ако не мисловни, то поне в някаква степен рационални, Пърс разглежда логиката и семиотиката като много повече от евристични инструменти за натрупване на научно познание. В логическите и семиотичните процеси стои самата реалност, която оперира според определени правила и закони. Следователно семиозисът е процес, фундаментален за цялата вселена, а не единствено за човешкия интелект. Поради тази причина изследването на „неспособностите“, характерни за нашия ум, е и изследване на реалността, която едновременно го поражда и ограничава.

Пърс извежда четири такива „неспособности“, противопоставяйки се на картезианската мисловна традиция. Те се изразяват в това, че:

не притежаваме способност за интроспекция, а всяко познание за вътрешния ни мисловен свят се достига чрез хипотетично съждение от вече налично знание за реалността; не притежаваме способност за интуиция, т.е. всяко познание е определено според правилата на логиката от предишно такова; не сме способни да мислим без знаци; не можем да имаме концепция за абсолютно непознаваемото (EP 1: 30). Първата неспособност се отнася до това как можем да познаваме света, т.е. за отношението между реалността и моделиращата знакова система, в която организираме познанието си за света извън нея. Основен проблем на семиотиката за Пърс е именно преводът на информация между тези два свята, които се намират в непрекъснато и динамично отношение. От третата неспособност пък според него следва, че всички мисловни процеси и явления притежават логическа форма и следват модела на валидното съждение, в което от дадени предпоставки се извлича определено заключение. Откроявайки четирите „неспособности“ и техните последиствия, Пърс преодолява отнологическата пропаст между семиотично пространство и извънсемиотичен свят.

[...] когато мислим, в съзнанието ни присъства някакво чувство, образ, концепция или друг тип представа, която изпълнява ролята на знак. (EP 1: 38)

Самият Пърс е готов да признае, че голяма част от мисловните процеси се извършват несъзнателно или полусъзнателно и се различават от контролираното и насочено логическо разсъждение, но това не означава, че общият модел, който ги характеризира, се различава съществено. Несъзнаваните логически алгоритми, които направляват реакциите на организма спрямо заобикалящата го среда, са автоматизирани в процеса на еволюция, но това не ги прави немисловни; напротив, това са обобщаващи процеси, които за закономерни, устойчиви и повторяеми.

Семиозисът е процес, който се вписва в цялостната еволюция на вселената в нейното непрекъснато преминаване от състояние на неопределеност към състояние на определеност. Това е смисълът на Пърсовата идея за синехизъм (от гръцки *συνεχής*, трайност, непрекъснатост). Синехизмът е представен пълноценно за първи път в есето „The Law of Mind“ [„Законът за разума“], публикувано през юли 1892 г. В него на концепцията за непрекъснатост е отредена основна роля не само във философията, но във всички области на познанието. Според общия закон за разума, който Пърс описва, идеите се разпростират, като взаимодействат помежду си и в резултат на това взаимодействие

губят първоначалната си спонтанност и придобиват обобщеност. Идеята означава определено ментално събитие в индивидуалното съзнание, макар и не ограничено единствено до човешкия интелект. Веднъж преминало през съзнанието, това състояние не може да бъде на лично отново, а това означава, че повторното му явяване всъщност е друга мисъл, която изпълнява ролята на знак за първоначалната.

Идеята за непрекъснатост е в основата и на Лотмановата семиосфера. Семиотичният континуум е непрекъснатото пространство, в което единствено е възможно осъществяването на семиозиса. Идеята за семиотична граница при Лотман е следствие от Аристотеловата концепция за безкрайност, според която последователните части на който и да е континуум имат общи граници. Пърс възприема това твърдение, но усвоява и Кантовата идея, според която всеки континуум се разлага безкрайно. Според Пърс континуумът предполага, че една права в действителност изобщо не съдържа точки, докато непрекъснатостта не бъде „разкъсана“ с поставянето на такива.

Съответно изглежда необходимо да кажем, че даден континуум не съдържа определени части, докато е последователен и непрекъснат; и че неговите части са създадени в акта на тяхното дефиниране, а точното им определение разкъсва непрекъснатостта. (CP 6.166)

Както в логиката определяме субект, като го свързваме с предикат, а в семиотиката натрупваме интерпретанти, които представляват значението на обекта, така и всички еволюционни закони, действащи във вселената, направляват нейното придвижване от състояние на неопределеност към състояние на определеност.

Накратко, ако изобщо ще разглеждаме вселената като резултат от еволюцията, трябва да мислим не само съществуващата вселена, това място в космоса, в което са ограничени реакциите ни, но *също и целия платонически свят* [курсивът е мой, А. Ф.], който сам по себе си е също толкова реален и еволюционен по своя произход. И сред нещата, които следват от този възглед, са времето и логиката. (CP 6.200)

Еволюционизмът на Пърс отхвърля идеята за Абсолют и предпоставата за идеален свят на идеите, който не подлежи на развитие. Връзката между логиката и времето е изразена и в общия закон за разума. Времето протича от минало към настояще, което предполага, че всяко ментално състояние е резултат от по-ранно такова, също както всяко логическо заключение е изведено от предшестваща го предпоставка и всеки знак е резултат от предишен. След като времето и прос-

транството са непрекъснати, значи съществува връзка между отделните части на разума, разположени на безкрайно малки отстояния една от друга. Според Брент в това се изразява Пърсовата идея за т. нар. настойчивост на една концепция да предизвика друга: установената връзка между две мисли, докато една все още не се е актуализирала, може да се разглежда като навик, който предизвиква определени ефекти (Брент 1993: 210). Прикрепването на едно мисловно състояние към друго следва общата форма на валидното съждение, според която два ментални елемента се свързват помежду си като субект и предикат, а образуваната пропозиция поражда съответно заключение.

Пърс разглежда всяко явление във вселената като разумно. Това означава, че дори материалните феномени следват логически модели при взаимодействие, които са резултат от целенасочено еволюционно развитие. Тази позиция, която сам Пърс определя като обективен идеализъм, не изключва разграничението между жива и нежива природа – или пък между природа и култура, но и не признава рязката граница между физическото и психическото. Това е значението на недостатъчно задълбочено изследваната концепция на Пърс за *изтощен разум* („effete mind“). Според нея материята не е напълно мъртва, т. е. материалните обекти притежават организация и взаимодействат според определени правила и закони. Според Пърс всички явления във вселената споделят обща същност и са част от непрекъснатия семиозис.

Семиотиката и бъдещето на знаковостта

Според Пърс можем да съдим за валидността на една наука по успешното прилагане на методите ѝ в други области на познанието. Семиотиката действително е интердисциплинарно изследователско поле, което предлага гъвкава методология с широко приложение. Семиологичната традиция води началото си от езиковедството и бързо се пренася в области като антропология, културология, литературна теория и психоанализа. Идеите за знак и знакова система се оказват плодотворни в развитието на тези дисциплини, макар универсалността на двоичния модел на знака, предложен от Сосюр, да не се възприема от мнозина учени. Както видяхме, Лотман успешно оспорва твърдението за универсалност на езиковия знак, както и представата за езика като идеална и завършена система, за да покаже, че културата е механизъм от множество йерархично организирани знакови системи. От друга страна, възроденият интерес към трудовете на Пърс спомага за възприемането на семиотични подходи в естествените и социалните науки. Под общия термин *биосемиотика* откриваме ендосемиотиката,

която изследва процесите на комуникация на клетъчно ниво, и зоосемиотиката, която изучава комуникацията при животинските видове. Пърсовите знакови класификационни системи се прилагат в информационните технологии и изкуствения интелект, а социосемиотиката възприема идеята на Сосюр за наука, която да изучава ролята на знака в обществения живот, като се основава върху Пърсовата идея за триадичността на знака. Общото между всички тези области на изследване е процесът, който е характерен както в езика и културата, така и в естествения свят, т. е. семиозисът.

В Античността съществуват различни, макар и близки значения на термина семиозис. При Плутарх семиозис означава показване, Филодем го употребява като заключение, изведено от знак, Гален означава с този термин наблюдението на симптоми, а в Псалтир го откриваме със значение на видим знак или символ (Ер 2: 547). Най-общо семиозис означава знаковото действие. Така е и в разбирането на Лотман, според когото знаковите процеси са невъзможни извън семиотичния континуум, който той нарича семиосфера. За Пърс семиозис има повече от евристично и инструментално значение; той разглежда този процес като характеристика на разума. Това означава, че човешкият интелект е аспект на рационалността, присъща на еволюиращата вселена. Според Пърс семиозисът е еволюционен процес: чрез него се постига промяна не просто в мисленето, а в структурата на разума. Езикът и културата в такъв случай представляват определен етап от цялостната еволюция на вселената и като такива са проявление на усложняващия се семиозис. Дори да не приемем семиотичната позиция на Пърс, идеята за знака и знаковостта не може да бъде пренебрегната. Общата идея за знака и представата за семиозиса като процес, който преодолява онтологическата граница между природа и култура, ще продължи да заема водещо място в научния дискурс и да прониква във все повече изследователски области.

ЛИТЕРАТУРА

- Барт 1967:** Barthes, R. *Elements of Semiology*. New York: Hill and Wang, 1967.
- Брент 1993:** Brent, J. *Charles Sanders Peirce: A Life*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1993.
- Де Ваал 2015:** Де Ваал, К. *За Пърс*. София: Нов български университет, 2015.

- Дийли 2001:** Deely, J. *Four Ages of Understanding*. Toronto, Buffalo, London: Toronto University Press, 2001.
- Лок 1825:** Locke, J. *An Essay Concerning Human Understanding*. London, 1825.
- Лотман 1990:** Лотман, Ю. *Поетика. Типология на културата*. София: Наука и изкуство, 1990.
- Лотман 1998:** Лотман, Ю. *Култура и взрив*. София: Кралица Маб, 1998.
- Лотман 2005:** Lotman, Y. „On the Semiosphere“. // *Sing System Studies*, 2005, № 33.1.
- Лусид 1977:** Lucid, D. P. *Soviet Semiotics: An Anthology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1977.
- Манети 2010:** Manetti, G. *Ancient Semiotics*. // *The Routledge Companion to Semiotics*. Ed. Paul Copley. London and New York: Routledge, 2010.
- Маунс 1997:** Mounce, H. O. *The Two Pragmatisms: From Peirce to Rorty*. London and New York: Routledge, 1997.
- Младенов 1991:** Младенов, И. *Семиотика: Между нещата и думите*. София: Наука и изкуство, 1991.
- Пърс 1931 – 1966 – (CP) :** Peirce, C. S. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Vols. 1 – 6 edited by Charles Hartshorne and Paul Weiss. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1931 – 1935. Vols. 7 – 8 edited by Arthur W. Burks. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1958.
- Пърс 1992, 1998 – (EP) :** Peirce, C. S. *The Essential Peirce*, Vols. 1 – 2, ed. Nathan Houser and Christian Kloesel. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1992, 1998.
- Сосюр 1959:** Saussure, F. *Course in General Linguistics*. New York: Philosophical Library, 1959.
- Ташев 2013:** Ташев, А. *Прагматизмът и Иван Саръилиев: Към корените на семиотичното мислене в България*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013.
- Хаузър 1992:** Houser, N. Introduction. // *The Essential Peirce* Vol. 1. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1992.
- Хаузър 2016:** Houser, N. Peirce on Practical Reasoning. // *The Statues of Thought. In Honorem Professor Ivan Mladenov*. Eds. Andrey Tashev, Elka Traykova, Miryana Yanakieva, Paul Copley, Raya Kuncheva. Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, 2016 (под печат).